Komen en gaan van bedreigde planten in duin en kwelder

Duinen bieden onvoorstelbaar veel plantensoorten onderdak. Minder dan 1% van Nederland is duin, toch is ruim 75% van de in Nederland voorkomende plantensoorten er te vinden. Op Texel zijn natte duinvalleien bijzonder, net als de aangroeiende zuidkust. Zeer zeldzame soorten als de groenknolorchis staan er soms met duizenden exemplaren. Ook de overgangen tussen zoet en zout, zoals in de Slufter, vormen hotspots voor wilde planten. Wat zijn de belangrijkste trends als we 150 jaar komen en gaan van planten op Texel overzien? Er zijn planten die rond 1868 door de eerste botanici werden verzameld en daarna niet meer zijn aangetroffen. Andere soorten konden vaste voet op Texel krijgen doordat het klimaat natter en warmer is geworden.

Wilde planten in duin en kwelder zijn in vijf verschillende milieus te vinden: zoute kwelders, droge duinen, vochtige duinen, duinplassen en bos. Bossen bestonden 150 jaar geleden nog niet op Texel, een enkel nat elzenbosje aan een duinvoet en een eerste poging tot bebossing daargelaten. Kwelders waren 150 jaar geleden te vinden in de Mokbaai en waar nu de Slufter en de Muy liggen. Ze veranderden door afslag, afzetting van zand en aanslibbing. Droge duinen veranderden veel sterker: halverwege de 19e eeuw was Texel veel kaler, het duin stoof veel meer en was overal agrarisch in gebruik, als weide en hooiland en er waren akkertjes. Er werd geplagd en riet- en ruigte gewonnen voor op de stalvloer, het afdekken van hooischelven en soms voor dakbedekking. Heide diende als brandstof. De uitgestrekte mientgronden tussen Den Hoorn en De Koog waren al rond 1860 in ontginning maar verdwenen vooral door bosaanleg en bouw van recreatiewoningen. Er zijn nog slechts enkele bijzondere relicten en lokaal is er enig herstel (zie pag. 26 en 128).
Duinplassen waren er rond 1850 veel meer dan nu. Ze hebben sterk geleden onder verdroging, o.a. door extra kustafslag na de voltooiing van de Afsluitdijk (1932) en door waterwinning (van 1956 tot 1993). Vochtige duinvalleien en duinplassen kennen de laatste decennia weer vooruitgang door afplaggen en omvormen van oudere landbouwgronden tot natuur. Het waterpeil, voor veel planten van cruciaal belang, ging weer omhoog. Vooral na 1950 ontstond er veel duinstruweel van meidoorn, vlier en hoger opgaande wilgensoorten.

Plant en taal Oude Texelse plantennamen geven enige informatie over het belang van wilde planten. Bijna niemand gebruikt ze meer, maar voor een hele reeks in ons land zeldzame soorten bestaat op het eiland een volksnaam: een simpele aanwijzing voor minimaal flinke aanwezigheid in de 19e eeuw. De zeldzame parnassia kent zelfs twee volksnamen: mosroosie en ongansblom (of ongóónsblom). Parnassia groeit op vochtige en vaak kalkrijke, soms mosrijke plaatsen. Dat zijn deels ook de plekken waar vroeger schapen de leverbotziekte ('ongans') konden oplopen. Nu is parnassia vooral te zien in de omgeving van de Hors en Horsmeertjes, de jongere valleien ten noorden van De Koog en aan de rand van de Slufter. Treffend is dat alle roze orchideeën met 'koeieblom' werden aangeduid en de op Texel opvallend veel voorkomende gevlekte orchis als 'witte koeieblom'. Drie bijzondere planten van de oudere duinen en het vroegere mientenlandschap zijn duuvelgéére, fliegefanger en gróóte blauwe klokke waarmee respectievelijk het op heide woekerende duivelsnaaigaren, de vleesetende zonnedauw en de klokjesgentiaan werden bedoeld. Deze soorten groeien al zeker 150 jaar op Texel.

150 jaar plantengeschiedenis

Een schat aan informatie over de flora van Texel in de 19e eeuw is te vinden in het proefschrift van Franciscus Holkema uit 1870. Hij was bij zijn bezoeken te gast bij de Texelse dominee Huizinga, net als F.W. van Eeden en de latere Nobelprijswinnaar Hugo de Vries. In het herbarium van de Vries (nu Universiteit van Amsterdam) zitten 365, deels Texelse, planten van Samuel P. Huizinga, zoon van de dominee

Gevlekte orchis en harlekijn zijn vanouds in duin en polder aanwezig, nu nog vrijwel alleen in reservaten. Beide soorten komen lokaal in grote aantallen voor. Tekeningen van Voerman jr. in Thijsses album over Texel, 1927.

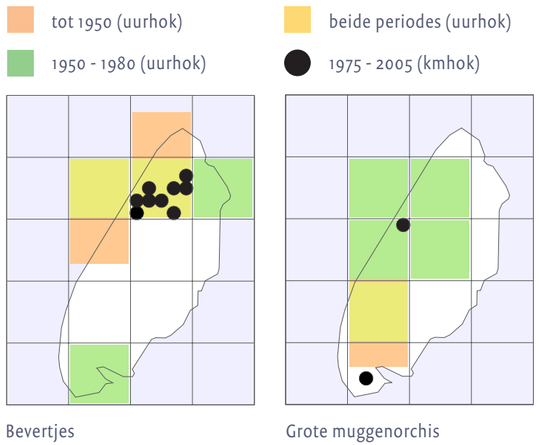

Vroeger hield men gegevens bij in zgn. uurhokken van 5 bij 5 km, daarna in kilometerhokken. Tegenwoordig hebben stippen met exacte coördinaten, tot op 1m nauwkeurig, de voorkeur.

Uit: Duinen en mensen Texel (2013) © Uitgeverij Natuurmedia, Amsterdam

Portret van Samuel P. Huizinga. Van de inmiddels verdwenen veenmosorchis verzamelden botanici als hij, Hugo de Vries en Holkema diverse exemplaren. Rechts een 10cm groot exemplaar uit het herbarium van Hugo de Vries. Linksonder het met vulpen geschreven etiket. Toelichting op de volgende pagina.

en later biologieleraar in Leeuwarden. Bijvoorbeeld een vleeskleurige orchis verzameld op 28 augustus 1867.
In de 20e eeuw verzamelden IVON, FLORON, provincie Noord-Holland en Staatsbosbeheer veel informatie over de flora van Texel. FLORON heeft een lijst samengesteld van ca 1000 wilde planten die ooit werden aangetroffen op Texel. Dit is bijna 2/3 van het aantal soorten dat in ons land te vinden is. Van deze soorten staan er nu 150 op de Rode Lijst van in ons land bedreigde planten. Van die 150 horen er 19 soorten in brak of zout milieu thuis, 108 hebben een duidelijke voorkeur voor het duinlandschap of komen alleen daar voor. Van de 150 Rode Lijstsoorten verdwenen er 25 (vooral uit vochtige duinen) en verschenen er 9 (vooral in de droge duinen), wat een sobere weerspiegeling is van het verdwijnen van de mientgronden en de grootschalige verdroging van het duin in de 20e eeuw. Het meest betreurd: de veldgentiaan, de veenmosorchis (vroeger ook op Terschelling) en het gevlekt zonneroosje (vanaf in ieder geval 1910 tot in de jaren 80 van de vorige eeuw langs de Geul en ook in de Nederlanden). Nieuwkomers met stip zijn fraai hertshooi, zeewolfsmelk en het mosbloempje. Al langer aanwezige soorten die de laatste 20 jaar vooruit gaan zijn o.a. gevlekte orchis, teer guichelheil, groenknolorchis en weegbreefonteinkruid. Onder de absolute dalers zitten welriekende nachtorchis (nog slechts drie vindplaatsen) en grote muggenorchis (een vindplaats in de Muy).

Franciscus Holkema Hoewel enkele andere botanici Texel al bezochten vóórdat Franciscus Holkema dit in 1868 en 1869 deed, was hij de eerste die de Texelse flora echt uitgebreid heeft onderzocht. Aan hem danken wij een ruime kennis van de vroegere rijkdom van de Texelse duinen en de Mient. Bovendien was Holkema de eerste botanicus die zich niet alleen om de flora, dus de afzonderlijke soorten, maar ook om de vegetatie van hele terreinen bekommerde. Hij stelde voor alle terreinen lijsten op van alle planten die hij aantrof, bijvoorbeeld voor de duinen achter De Westen. In die lijsten gaf hij alle soorten een cijfer van 1 tot en met 4, om de mate waarin ze voorkomen aan te geven. Ook legde hij verband tussen de vegetatie en de bodem. Hiermee deed hij een aanzet tot wat later vegetatiekunde zou gaan heten.
Holkema bezocht alle Waddeneilanden, inclusief Griend, waardoor hij uniek vergelijkingsmateriaal verzamelde waarvan tot op de dag van vandaag veel gebruik wordt gemaakt. Twee vondsten voor Texel bleken echter een vergissing of twijfelachtig. Een vondst van de grondster is abusievelijk aan Texel toegeschreven maar bleek Groningen te betreffen. Ook de vondst van de bruine snavelbies in het herbarium van Hugo de Vries bleek bij controle niet zo spijkerhard dat het een (verdwenen) Texelse soort kan worden genoemd.

De enige foto die bekend is van de jong overleden Franciscus Holkema. Hier als ca 20-jarige, mogelijk jonger.

Kwelders

Een aantal bedreigde soorten uit de kwelder is min of meer stabiel aanwezig, bijvoorbeeld blauw kweldergras, Engels gras en de lastig te onderscheiden snavel- en spiraalruppia, die overigens vooral in het polderland voorkomen. Zeeweegbree is ook stabiel. Gelobde melde verdween van de Texelse kwelders, terwijl de warmteminnende zeevenkel verscheen (soms ook in het duin). Ook verscheen in 1937 een bijzonder gras in de Slufter, het laksteeltje, nieuw voor ons land. Buiten het nationaal park, op de kwelders van de Schorren, dook de uit het zuiden afkomstige zeealant op. Zeealsem kende de laatste 20 jaar een positieve trend maar wilde selderij is op Texel op haar retour. Meer over de soortenrijkdom van kwelders in de paragraaf over de Slufter (pag.146).

Bestel dit boek op http://duinenenmensen.nl/bestellen-boekenserie-duinen-en-mensen/

Rij 1. v.l.n.r.: aardbeiklaver; welriekende nachtorchis; teer guichelheil; Spaanse ruiter; honingorchis
Rij 2. v.l.n.r.: groenknolorchis; loos blaasjeskruid; harlekijn; slanke gentiaan; bevertjes
Rij 3. v.l.n.r.: gevlekte orchis; jeneverbes; driedistel; fraai hertshooi; rietorchis
Rij 4. v.l.n.r.: kleine zonnedauw; hondsvioltje; verfbrem; klokjesgentiaan; Engels gras

Droge duinen

Uit de droge duinmilieus verdween een rijtje zeldzame soorten als bleek schildzaad, bilzekruid, Duits vilkruid, gevlekt zonneroosje, kleine ruit en hondskruid. Dwergviltkruid was in 1870 algemeen maar is om onverklaarbare redenen geheel verdwenen. Stofzaad verdween ook maar duikt nog wel eens op, net als het zonneroosje. Verschenen dan wel voor het eerst waargenomen zijn draadklaver, glad biggenkruid, mosbloempje, viltroos en zeewolfsmelk. Driedistel is een voorbeeld van een soort die de laatste 20 jaar vooruit gaat, wondklaver ging juist achteruit; min of meer stabiel waren relatief zeldzame planten als beemdkroon, borstelgras, bosaardbei, dubbelloof, gele hoornpapaver, gelobde maanvaren, gewone vleugeltjesbloem, kattendoorn en het landelijk sterk bedreigde rozenkransje. Tenslotte enkele voorbeelden van soorten die vooruit gingen of verschenen (niet van de Rode Lijst): de zuurtolerante bochtige smele en rankende helmbloem, de warmteminnende bijenorchis en zeekool, het dwerggras (2000) en recent onderscheiden wilde rozen als schijnegelantier, behaarde struweelroos, schijnhondsroos en kale struweelroos.
Meer over de soortenrijkdom van droge duinen op pag. 58 en over wilde bramen op pag. 72.

Vochtige duinen inclusief voormalige mientgronden

In de categorie ‘van Texel verdwenen’ zit een handvol zeer bijzondere soorten van vochtige milieus. Om te beginnen de fijngebouwde witte snavelbies, een soort van vennen en natte heiden. Ook: het klein blaasjeskruid en de veenmosorchis (‘Moeras-Malaxis’), een bijna niet te vinden orchideetje van bijzondere bronmilieus en groeiende veenmoerassen. Deze soorten zijn in 1868 gevonden en verzameld door Samuel P. Huizinga (geb. 1844) in het Pieter Rozenvlak (op het etiket verbasterd tot ‘Piet Russchevlak’), niet lang voor de ontwatering van de Texelse duinen door de Moksloot en de ontginning van de mientgronden.
Ook een ander kleintje, de tweehuizige zegge, sierde destijds deze heiderijke, deels venige gronden. De tweehuizige zegge is zo zeldzaam dat zelfs ervaren floristen de soort nooit zien. Holkema trof ook de blonde zegge en de later verdwenen veldgentiaan aan (o.a. in de Eierlandse Duinen). De honingorchis werd voor de oorlog gemeld door Thijsse maar is nadien niet meer gezien. De bijzondere moerassmele dook tijdelijk op in het afgegraven Zandnoltje. Soorten van plagplekken en open zand als dwergrus, koprus en stekende bies zijn verdwenen. De trotse Spaanse ruiter, kroonjuweel van blauwgrasland en oudere kalkarme valleien, is de laatste jaren niet meer op Texel gezien.
Soorten van het vochtige duin met een overwegend negatieve trend in de laatste 20 jaar zijn diverse grassen en grasachtigen als bevertjes, rode bies en draadzegge. Ook van de meer opvallende soorten gingen er vele achteruit, o.a. blauwe knoop, grote muggenorchis, heidekartelblad, hondsvioltje en de welriekende nachtorchis.
Vele andere soorten bleven de laatste 20 jaar redelijk stabiel: brede orchis, grote keverorchis, harlekijn, kleine valeriaan, moerasbasterdwederik, moeraspaardenbloem, parnassia, platte bies, ronde zegge, sierlijke vetmuur, slanke gentiaan, stijve ogentroost, wateraardbei en wilde gagel (waarvan de wilde status niet onomstreden is). Ook stabiel aanwezig maar niet van de Rode Lijst: klein bronkruid en het moerasvioltje. Nieuwe Rode Lijstsoorten op Texel zijn het fraai hertshooi en de stippelzegge.
Vooral ten gevolge van beheer (vernatting, afplaggen) is een lange rij zeldzame bloemen de laatste 20 jaar weer toegenomen. Kleintjes zoals armbloemige waterbies, dwergbloem, dwergvlas, geelhartje en moeraswolfsklauw doen het beter evenals beeldbepalende grote soorten als galigaan en waterdrieblad, vanouds aanwezig in Texelse duinmoerassen. Dat geldt ook voor vele opvallende bloemplanten: gevlekte orchis, groenknolorchis, klein en rond wintergroen, kleine ratelaar, kleine en ronde zonnedauw, klokjesgentiaan, moeraskartelblad, moeraswespenorchis, schraallandpaardenbloem, stijve moerasweegbree, teer guichelheil, verfbrem, vleeskleurige orchis, vlozegge en zilt torkruid. Enkele andere soorten, niet van de Rode Lijst, die verschenen en het goed doen zijn koningsvaren, heidespurrie en de uit het zuiden gearriveerde bitterling. Al langer bekend en ook in de lift: amandelwilg, rietorchis en veldrus.

Duinplassen

De laatste jaren vallen ze meer op door hogere waterstanden en afplaggen: de heldere duinplassen. Vroeger bekend om de nu van Texel verdwenen soorten als drijvende waterweegbree, het vleesetende klein blaasjeskruid en de kleinste egelskop. Ook het teer vederkruid komt al lang niet meer voor in de duinen, het groeit alleen nog in een paar sloten in de omgeving van het pleistocene oude land van Texel. Daartegenover staan soorten met een overwegend positieve trend in de laatste 20 jaar: het als gras vermomde oeverkruid (met in de wind wuivende meeldraden) en de onder water voorkomende soorten van het rijke geslacht fonteinkruid: ongelijkbladig fonteinkruid en weegbreefonteinkruid, alleen bekend van Texel, Voorne en Schouwen. Ook ondergedoken moerasscherm doet het goed. Als nieuwe soort voor Nederland werd draadfonteinkruid gevonden. In 2012 kwam voor het eerst loos blaasjeskruid in bloei, zowel in de Horsvallei als in de Kreeftepolder.
Meer over de soortenrijkdom van duinplassen (inclusief fauna) op pag. 64.

Bossen

De flora van de bossen van Texel laat een totaal ander beeld zien dan die van het open duin. Hier groeit slechts een enkele soort van de Rode Lijst: de varensoort dubbelloof. Het klein glidkruid staat alleen op greppelranden in het bos en het Alloo. Het voorkomen van meer bedreigde soorten had zeker gekund. Andere naaldbossen in het kalkarme duin herbergen o.a. dennenorchis (o.a. Schoorl) en kleine keverorchis (o.a. Terschelling en Schiermonnikoog).
Voor de trends bij de meer algemene bosplanten: zie pag. 74.

Het raadsel van de Texelse jeneverbessen

“In 1889 hebben de Texelaars ze haast alle uitgetrokken om er hunne huizen mee groen te maken bij gelegenheid van ‘t jubelfeest van Koning Willem III. In 1891 vond ik er nog een paar achter De Westen, ook verdwenen, zoodat thans alleen een enkele forsche plant is overgebleven in de duinen van De Nederlanden.”

(Jac.P. Thijsse, 1909)

Texel kent de rijkste groeiplaats van jeneverbessen langs de Nederlandse kust. Dat klinkt indrukwekkend, maar het is weinig meer dan een paar handen vol. Net als de taxus is de jeneverbes een wintergroene conifeer die al sinds de laatste ijstijd in ons land voorkomt. In de oude duinen bij Haarlem was de jeneverbes voor 1100 algemeen (dus voor de import van de konijnen en de grote verstuivingen), maar na de middeleeuwen verdween hij vrijwel geheel. Op Texel zijn er aanwijzingen voor veelvuldig voorkomen tot in de 19e eeuw. De Texelse volksnaam ‘fakkel’, een naam die verwijst naar de vorm (al branden de struiken ook prima) is een eerste aanwijzing. Volksnamen worden doorgaans gegeven aan meer algemene planten. Het gebruik van de struik als straatversiering bij het 40-jarig koningsfeest van Willem III in 1889 is een tweede aanwijzing. Omdat plantenkenner Franciscus Holkema in 1870 over de jeneverbes echter alleen spreekt over ‘enkele exemplaren’ in de duinen achter De Westen, is er na 1870 waarschijnlijk slechts een tijdelijke opleving geweest die zich overigens moeilijk laat verklaren.
In de 20e eeuw is de jeneverbes steeds zeldzaam geweest. Een aantal groeiplaatsen zoals in de Nederlanden en in de ‘duinen achter Den Hoorn’ (Jac.P. Thijsse), aan de bosrand nabij Paal 13 (Wilma Eelman, ca 1970), en in de Geul (J. Drijver, 1934) is verdwenen. Ook sneuvelden er jeneverbessen tijdens de bosaanleg. Wat nu resteert staat vrijwel allemaal nabij het Jan Ayeslag, oostelijk van het Noordvlak en de Schettersweid. Volgens Drijver al ‘van oudsher de beste groeiplaats van de jeneverbes’. Sommige staan op lage noordhellinkjes, andere in min of meer vlak terrein, vrijwel allemaal tussen kraaiheide. In 1997 werden 26 exemplaren gevonden (6 noordelijk en 20 zuidelijk van het Jan Ayeslag) waaronder jonge planten en planten met bessen. Ten noorden van het slag wordt niet beweid, ten zuiden staat sinds 1995 grootvee.

Uit: Duinen en mensen Texel (2013) © Uitgeverij Natuurmedia, Amsterdam
Bestel dit boek op http://duinenenmensen.nl/bestellen-boekenserie-duinen-en-mensen/